

Aydınlanma Sorunu ve Ekolojik Tehlike Adına Bugüne Çözüm

Kevser Çelik*

Özet:

Evren ciddi bir ekolojik sorunla karşı karşıyadır. Bunun sorumlusu olarak da daha çok Aydınlanmacı zihniyet gösterilmektedir. Bir çözüm olarak bu çalışma, Aydınlanma düşüncesinin yol açmış olduğu varsayılan soruna ortak bir tavır geliştirmede tüm kültürler, felsefi ve teolojik nasıl bir sistem önerebilir? sorusuna bağlı bir soruşturma sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Aydınlanma, ekolojik kriz, Whitehead, Hüseyin Nasr.

Yaşanan doğa olaylarından hareketle bazıları, canlılar açısından evrenin yeni bir yok oluş, ya da kendini yenileyerek dönüşme dönemine girdiği iddia edilmektedir. Kış mevsiminde baharın yaşanması, sonbahar mevsiminde yazın yaşanması günlük hayatımızda sık karşılaşır olduğumuz doğa olayları endişe yaratıyor. Yok olma tehlikesiyle/tehdidiyle karşı karşıya kalan bir gezegende insanoğlu ve diğer tüm varolanlar yaşam olanaklarını sürdürürebilmek için ne yapabilirler? Farklı kültürler kendilerince bir çözüm arayışına girdiklerinde bu tür bir felakete nasıl ve hangi önerilerde bulunabilirler?

Sorun gezegenin tümüyle ilgili olmasından dolayı, çözüm tek yönlü ve tek parçalı olamaz. Yöntemsel olarak insanın-evrenle olan ilişkisinden hareketle insan tecrübesinin tüm 'alanları' birbiriyle bağlantısallığı gereği 'varoluşsal bir zorunluluk' olarak

* Dr., SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, Sistemantik Felsefe ve Mantık ABD, kevcelik@gmail.com

çözümüne dâhil olmalıdır. Yaşamakta olduğumuz bu olgusal tehdit kapısında, diğer insan tecrübelerine ‘tamamlayıcı bir etik’ sunma adına din tecrübesi yol gösterici konumda olabilir. Bununla ekolojik krizin dini kavrayışla bağlantılı olduğunu kabul etmekle beraber, tek sebebinin o olduğunu iddia etmiyoruz.

Bununla birlikte Ortaçağ tarihçisi Lynn White’in ‘dinin krizdeki olumsuz’ rolü iddiasını da yadsımıyoruz. İnsanı tek başına ‘sorumluluğun’ merkezine alıp, tanrı’yı da Aşkınlaştırarak ‘dışarıda bir yerlerde’ bırakan bir dini kavrayış doğayı kendi başına ve sahipsiz bırakmıştır.¹⁸⁵ Bununla birlikte teoride dinlerin/dini tecrübelerin her birinin olumlu özellikler içerebileceğini de kabul etmeliyiz.

Ekolojik kriz salt dini uygulama tecrübesinde yaşanan ahlaki ve manevi krize indirgenemez. Ancak ekonomik, siyasal ve kültürel etkenleri yönlendirmede dini tecrübenin etkisi ya da eksikliği önemlidir. Bağlantısallık ilkesi gereği tecrübenin bütünlüğünde ısrarcı olunacaksa, dini tecrübenin de diğer alanlar kadar söz hakkı, diğer alanlar kadar sorumluluğu olacaktır.

Din dünya hayatının ‘dışında bir yerde’ bir anlama büründürülürse ‘dünyanın kutsallığı’ anlamını yitirecektir. Beni merkeze alan ‘tekçi faydacı’ yaklaşım, dış dünyadaki diğer tüm değerlerin anlamını azaltır. Güzellik sadece ‘benin’ kendi varoluşsal alanı ile sınırlandırılırsa, dışarıda ‘var oluşun anlamı’ anlamsızlaşacaktır. Bu açıdan bakınca dinler, insan tecrübesinde tüm kültürel unsurlarıyla birlikte bir dünya görüşü ve etik yaratımına doğrudan katkı yaparlar. Doğa bakışımız da doğrudan bu dünya görüşü ve etikle bağlantılıdır.

Bu bağlantı nesnelleştirilirken, her bir dinin kendinde ve diğer dinlerin kendilerinde var olan ayrılıkları ve ortak noktaları yaşanan ekolojik kriz açısından tanımlamak ve bu tanımlamayla ‘tamamlayıcı ve uygulanabilir’ bir etiğin imkanı dikkate alınmalıdır. Bunun için de öncelikle tüm dini tecrübeleri aynı kabın içine almak yerine, her birini olduğu gibi bırakarak, ancak teori ile

¹⁸⁵ Lynn, White 1967, “*The Historical Roots of an Ecological Crisis,*” *Science* 155: 1203–7.

pratik arasındaki çatışmayı da dikkate alarak tanımlamaya çalışılmalıdır. Yaşanan krizi çözmeye hiçbir din, tek başına çözüm kaynağı olamaz, ancak rolleri ve sorumlulukları yaptırımsallıkları ve etkilerine göre değişebilir.

Kur'an doğayı araştırmaya dönük sıkça tekrarlanan ısrarıyla, aktif ve dinamik bir birey geliştirme amacını güder. Kişinin gönlünü ve aklını yeni olgulara, durumlara ve olaylara karşı açık tutması bir varoluş ve tüm varlık türleri ile ilişkisinde hep şimdide varolmayı yaşaması dini bir tavır alış biçimidir. Bir varolan tavrı içinde insan öncelikle bir iman durumu içinde şu vurguyu yaşamalıdır: bunu bir anlam ve "daha daha iyi" bir evren tasavvurunun temelini yerleştirebilirsek, bu bir motto olarak her yerde işlevsel kalır: "Rabbimiz! bunu boş yere yaratmadın, seni eksikliklerden uzak tutarız" (Kur'an: 3:191). Mesela her yaratığın Yaratan'la, tanrıyla olan ilişkisi sebebiyle, ya da böyle bir ilişkinin var sayılmasıyla hareket edersek, hem insan hem de doğadaki var olan her bir varlığın kendinde içsel değerini onaylamış oluruz.

Doğanın bu kendine ve her bir canlının kendinde bir içsel değere sahip olması tartışmasından önce İslam Peygamberinden nakledilen bir olayı burada değerlendirmeye dâhil edeceğim. Olay şöyledir: Abdest alan birine Peygamber; "nasıl iş bu? Suyu israf ediyorsun?" Abdest alan kişi bu soru karşısında şaşkınlık yaşar. Çünkü yaptığı iş ilahi, kutsal bir şeydir. "Abdest alırken hiç israf olur mu?" sorusu şaşkınlıkla beraber, doğada olanın doğallığı konusunda yaşanan bilgisizliği de tanımlamaktadır. Peygamber'in cevabı ise "Evet, coşkun bir nehrin kenarında abdest alsan bile,"¹⁸⁶ şeklinde olmaktadır. Modern dünya ve hayat tarzının öğrettiği gibi, var olduğu ve olduğundan da fazla olduğu gerekçesiyle doğadaki hiçbir şeyi 'canımızın ve sosyo-ekonomik durumuzu dikkate alarak olsa bile, "istediğimiz şekilde kullanamayız". "İsraf haramdır." Bu temel ilke, dini bir ilke olmakla beraber, doğanın işleyiş düzeni ve sürekliliği açısından da temel kavrayış durumudur.

¹⁸⁶ Bkz., Özdemir, İbrahim Özdemir 2007, "Kur'an Perspektifiyle Bir Çevre Etiği Anlayışına Doğru" İslam ve Ekoloji, Bahşedilmiş Bir Emanet, Hazırlayan: Richard C. Foltz, Frederick M. Denny, Azizân Baharuddin, İstanbul. Oğlak Yay., s. 41-65

Bu öykünün tarihsel boyutu bir yana, insan ve doğa ilişkisinde ya da doğada insan varoşlu yapısında ortaya çıkan sıradan bir öykü gibi okunabilir. Akıl varlığı olmakla öğünen insan kendi tecrübe birikiminin uyarılarından uzaklaşmış görünüyor. Bunda Modern Batının doğuşunun temelini oluşturan, insan tarihinde en dinamik ve dönüştürücü ideolojisi olarak Aydınlanma zihniyeti hâkim rol oynadığı savunulmaktadır. Bu çalışma geniş bir aydınlanma eleştirisi olmayacağı için yaşadığımız duruma bir yaklaşım sergilemek adına aydınlanma öyküsüne temas edeceğiz.

Whitehead ahlaki niteliklere sahip olduğumuzdan hareketle, “ancak mantıksız bir tecrübe kavramını kabul etmezsek, her bir gerçekliği kendisi için bir ereği kazanmak olarak idrak etmeliyiz,”¹⁸⁷ diyor.

Her şey kendisi için bir değere sahiptir... bu özellik yüzünden gerçekliği oluşturarak ahlaklar kavramı ortaya çıkar. Evrenin özü olan değer tecrübesini bozmak için hiçbir hakka sahip değiliz.¹⁸⁸

Her şeyin kendisi için bir değere sahip olması, suyun ve suya dayalı abdest almanın da değerini zorunlu olarak var sayar. Bu kendi başına ahlakidir ve bir düzenin varlığının ürünüdür. Değer tecrübesi bir düzenin varlığını zorunlu kılar. Evrenin bir düzenden yoksunluğu ve değerden yoksunluğu düşüncesi, evreni kaba ve sadece dışsal bir akıp giden yapı konumuna sokar. Düzenin kendinde varlığı evrenin kendi yasasıdır. Bunu Whitehead şu cümlelerle açıklıyor:

Düzen, kapsamlı bir kavramdır: sadece bazı özel düzen tanımları var olabilir, belirsizlik içinde bir “düzen” kavramı olamaz. Böylece “verilmişliğin her bir kesin bütüncül safhası, kendi hâkim ideali olan bu özel “düzen”e başvuruyla ilgilidir ve tam idealin kazanımını dışlayan “verili” tamamlayıcı parçalara dâhil edilmesiyle özel bir “düzensizlik”le ilgilidir.

¹⁸⁷ Alfred N. Whitehead 1829/1958, *The Function of Reason*, Boston: Beacon Press, s. 30–31.

¹⁸⁸ Alfred N. Whitehead 1938, *Modes of Thought*, New York: Free Press, s. 110.

Kazanım, kısımdır ve böylece “düzensizlik” vardır, fakat kazanım vardır ve bu yüzden de “düzen” vardır. Tüm bil-fiil varlıkların ulaşacağı/kazanacağı ve başarısız kalacağı tek bir ideal “düzen” yoktur. Her bir durumda her tikel bil-fiil varlık için ve kendi “belirlilik” safhalarında hâkim tamamlayıcı parçalardan meydana gelen ideal bir ayrıcalık vardır. Bu “hâkimiyet/güç” kavramı “kozmetik epoch”un sistematik özelliği kavramı ve kozmik epoch’la ilgili “toplulukların” ikincil sistematik özellikleri ile bağlantılı daha sonra tartışılacaktır. Tek bir ideal kavramı, fanatizmin ya da bilgiçlik taslamanın etkisi altında düşüncenin aşırı/abartılı ahlak dersi vermekten kaynaklanmaktadır. Her bir bil-fiil varlığa hâkim ideal bir ayrıcalık kavramı platoniktir.¹⁸⁹

Böyle bir kozmolojik görüş, ağaçların dalları, doğanın her bir yerindeki kayalar, el ürünü olan ya da bir sanatçının sanat eseri olarak yarattığı sandalyeler, tanrısal ya da doğanın kendinde var ettiği şurada burada duran dağlar bireysel varlıklar olarak kendinde bir düzenin ve kendinde bir değer varlıklarıdır. Bireylerin kendileri olarak düzenleri, her birinin kendine has özellikleriyle birlikte var olmalarına rağmen, özgündür. Her bir şeyin yerli yerinde olması ilkesi gereği her bireysel varlık kendi varoluşuyla beraber diğer tüm varlıkların ortak tecrübesine dâhil olmaktadır. buna göre de evren hakkındaki yapıcı bir kozmoloji, evrende var olan tüm canlı tecrübeleri dikkate almak zorundadır.

Aydınlanmanın kaçırdığı en büyük kabul de burada başlamaktadır. Her bir varolanı sadece ve sadece insan aklının evrenselliği ilkesine dayandırmak, diğer var olanların değer tecrübelerini yok sayar. Modern çağın ayırıcı özelliklerinin hemen hemen tüm büyük alanları varlığını bu tecrübelerden uzaklaşarak tanımlamaya borçludur ya da bu zihniyetle sarmalanmıştır: bilim ve teknoloji, endüstriyel kapitalizm, market ekonomisi, demokrasi, kitle iletişimi, araştırma üniversiteleri, sivil ve askeri bürokrasiler ve profesyonel organizasyonlar. Bununla birlikte modern bilincin tanımları olarak, özgürlük, eşitlik, insan hakları, bireyin kutsallığı,

¹⁸⁹ Alfred N. Whitehead 1929, Process And Reality, New York: The Macmillan Company, s. 128.

mahremiyete saygı, halk tarafından ve halk için hükümet, yasaların uygulama süreci şeklinde aziz tuttuğumuz değerler, genetik olarak, hatta yapısal olarak olmasa da, Aydınlanma zihniyetinden ayrı düşünülemezler. 18. yüzyıl Aydınlanmasından bu yana Modern Batı'nın gelişiyle ortaya çıkan ilgi alanlarında ve bu ilgi alanlarının görevli değerlerinde yetiştik. Tüm bu değerler dünya hayatımızı işlevsel ve anlamlı kıldı. Aydınlanma zihniyetine öyle alıştık ki, onun genel ideolojik hakikatinin doğrulanabilirliğinin açık seçik olduğunu varsaydık. İlerlemeye, akla ve bireyciliğe dayalı Aydınlanma inancı, Modern Batıda ikna edici gücünün çoğunu kaybetmiş olabilir, fakat bu güç hala dünyanın her tarafında entelektüel ve manevi liderlerin ilham kaynağı olarak duruyor. Bu zihniyet, herhangi bir modern projenin, çevreyle ilgili bilimlerdeki projelerde dâhil, insan davranışının değiştirilebilir olduğu, dünya problemlerini çözmek için rasyonel araçlar bulmayı isteyen ve birey olarak her bir kişinin saygınlığının korunması gerektiğine yönelik tezleri paylaşmıyor. İnsan uyanışı, küresel dönüşüm için insan potansiyelinin keşfi ve tüm şeylerin ölçüsü ve yöneticisi olmak için insan arzusunun gerçekleşmesi olarak Aydınlanma, modern çağın politik kültüründe hala en etkin ahlaki tartışmadır. Son yıllarda bu zihniyet, endüstrileşmede ilerlemiş milletlerde dâhil gelişmekte olan ülkelerin kültürel elitlerinin ve azınlıkları yönetmenin sorgulamasız varsayımı olmuştur.

Tu Weiming'in¹⁹⁰ 'Aydınlanma Zihniyetinin Ötesi' makalesi bazı ipuçları sunmaktadır. Weiming şöyle bir durum tespitiyle başlar çalışmasına:

¹⁹⁰ "Beyond the Enlightenment Mentality," In Worldviews and Ecology, Religion, Philosophy and the Environment, eds. Mary E. Tucker and John A. Grim, New York: Orbis Books 1994, s. 19–29. bu makalenin orijinali bir ek olarak "Relating Ethics, Culture and Religion to the Conservation of Biological Diversity," ed. Lawrence S. Hamilton, 1992 Haziranında Hanolulu'daki East West Center'de the Dialogue of Civilizations Project tarafından desteklenen Dünya Spriuality'si hakkındaki 4. konferansındaki tartışmada basılmıştır.

Asyalı ve mukayeseli dinler öğrencisi iken “*Challenges in Contemporary Spirituality*” isimli makalemde aşağıdaki gözlemi yapmışım.

Sosyal Darwinci bencillik (self-interest) ve rekabetçilik modellerinden tamamen farklı etik bir temele ihtiyacımız vardır. Gelişme ümidinin sınırsızlığı ve enerji miktarının tükenmezliği şeklindeki zihin dünyasının ötesine geçmek zorundayız. “Seküler humanizmin” yıkıcılığı onun seküler olmasında değil, antroposantrizminde yatmaktadır. Maddenin ruhaniliğini kabul etme onu tüm boyutlarıyla hayatın tamlığını yaşama tarzı olarak gören insan dindarlığını anlamada bize yardımcı olurken, tüm varolanların ölçüsü ya da doğa üzerinde sorgusuz bir hâkimiyete sahip olarak insanlığa ayrıcalıklı bir yer verme, manevi alanı önemsizleştirir ve doğayı da tüketim objesine indirger. İnsan anlayışı ve yansıması öylesine yoksullaştırılmıştır ki, “insanın kendisine dikkat etmesi gerektiğinde insan nedir?” sorusuna verilen cevap, ya istek ya da açgözlülük şeklinde olmuştur. Modernite krizi kendi başına (per se) bir sekularizasyon değildir, fakat ruhun cisimleşmesi olarak maddeyi tecrübe etme yetersizliğidir.

Yapmış olduğum gözlem güçlü bir tasavvura sebep olmuştur: yeryüzünün göksel gösterimi, astronotların gözleriyle görüldüğü gibi harika derecede güzel mavi gezegen. Bu tasavvur bize iki farklı gerçekliği anlamlı bir şekilde sunar. Eşi görülmemiş bilimsel ve teknolojik başarılar iyi bir yeryüzünün tüm sınırlarını araştırmayı değil, aynı zamanda soluk alıp verdiğimiz havanın koyuluğunu ölçmeyi de bizim için mümkün kılmıştır. Ancak bu zorlayıcı gerçeklik cankurtaran botunda olan bizlerin galaksilerin azgın okyanusunun ortasında nasıl da fazla nazik ve güvenilmez bir konumda olduğumuzu gösteriyor. Farkında olma durumuzu belirleyen yapı, şiirsel bir duygulukla abartılmış ve dini huşu kavramıyla aşılınmış durumdadır ve bu konuda tüm dünya vatandaşlarıyla birlikte hareket etmemiz gerekliliğine işaret etmektedir. Farkında olduğumuz bir gerçeklik de, nesli tehlikede türler kategorisine ait olarak kendimizi tanımlamamızdır. Bu acı tanımlama, acımasızca kendi hayat alanlarımızı kirletmekte olduğumuz açık olgusundan çıkarılmaktadır.

Weiming'in betimlemesi, ne yapabiliriz sorusunun da başlangıcını oluşturmaktadır. Ancak bu başlangıç, Kant'ın yaptığı gibi alanlar arasında derin uçurumlar ya da bağlantısızlıklar yaratarak varlığa sokulacak bir durum değildir. Ona göre tarihsel öykü Grek'le başlar. Öykünün ulaştığı nokta Helenik vatandaş fikrini, Yahudi sözleşme fikrini ve Hıristiyanlığın evrensel sevgi fikrinde açık olan topluluk anlamını çok fazla zayıflatmış olmasıdır. Antroposentrizm fikri Aydınlanma projesinde bir miras olarak açıkça yer almaktadır.

Weiming'den aynen aktararak devam ediyorum:

Aydınlanma zihniyetinin kasıtsız feci sonuçlarını dikkate alınca çok açık dersler çıkarabiliriz. Modern zihniyet yapısı, primal halkların yerli dini geleneklerinden bir şeyler öğrenebilir. Somut yerleşkeye primal halkların nüfuz etmelerinin doğal sonucu, bu halkların çevrelerinin ayrıntılı bilgisine sahip olmaları ve açık olmalarıdır. Gerçekte bu insanların insan yerleşkesi ve doğa arasındaki sınırları (demarcations) yumuşatılmıştır. Varoluşun bu biçimindeki kesinlik, antropolojik dünya ile büyük oranda kozmos arasındaki karşılıklılığın hem zorunlu hem de arzulanır olduğu bir gerçekliğe işaret eder. Buna göre onlardan öğrenebileceğimiz şey, kavrayış, düşünme ve yaşam tarzımızı yeniden oluşturmanın temel ilkeleridir. Açıkça söylemek gerekirse yeni bir davranış biçimine, yeni bir dünya görüşüne ihtiyacımız vardır. Dünyanın aydın ve konuya duyarlı vatandaşları tarafından yorumlandığı şekilde Aydınlanma zihniyetinin kritiğini ve onun modern zihniyet yapısını primal bilinçten çıkarma düşüncesi, tahrik edici bir şekilde ele alınmalıdır.¹⁹¹

İnsanlığın birçok şeyi yaşarken kaçırdığı ve kaçırdığı şeylerin de yok olarak kavrandığı bu dünyada ulaştığı sonucu Weiming şöyle sonuçlandırır:

Aydınlanma zihniyetinin hem yararlanıcıları hem de kurbanlarından biri olarak benim önerim şöyledir: ortak mirasımızı zenginleştirerek, dönüştürerek ve küresel

¹⁹¹ A.g. m.

topluluğun gerçekten evrensel anlamını geliştirme adına bizim için hala geçerli olan manevi kaynakların bu üç biçimiyle onu yeniden inşa ederek sadakatimizi/vefamızı göstermeliyiz. Yöntemlerinde ayrı, etik ve dini yönelimlerinde farklı olmalarına rağmen yaklaşımlarımız, kötü durumumuzdan çıkış yolunu gösterecek ilhama dayalı rehberlerin insanlığa uygulanabilir manevi kaynaklarını canlandıracak ve tanımlayacak tüm ciddi çabaları içerir. Kurtuluşa giden yol bizi “nesli tükenmiş türlerin” karanlık mağarasına doğru götürebilir. Şunu söylemek haddini bilmeme olarak kabul edilmemelidir: aydınlanma projesinin bizzat kendisinin özünden hareketle manevi kaynakların dördüncüsünü keşfederek başlamalıyız. Düzenli bir düşünce, izole edilmiş bir mücadeleden ziyade toplumsal bir eylem, dini liderler ve etik hocaları tarafından tasavvur edilmiş “yaratıcı alana” doğru ilk adımdır.

Sonuçta şayet günümüz dünyasının bir sorun, daha katı ifadeyle bir var olma ve yok olma serüveni şeklinde yaşadığı tecrübeye bir çözüm önerilebilecekse, bu kesinlikle tüm insan ve canlı tecrübelerini içine alan bir çabayı ve ona dayalı bir kozmolojiyi gerekli kılmaktadır.

Buna göre de özellikle Müslüman düşünce insanların bazı durum tespitlerini dikkate alarak konuşmaları ve kendilerinden bir yargıya varırken, insanlığın ve evrenin tümünü içine alacak nesnel bir çözüme ulaşmaları kaçınılmaz görünmektedir. Aydınlanma mantığının yaşattığı sıkıntılara benzer bir durum olarak öncelikle şu noktalar onaylanmalıdır.

Yukarıdaki aydınlanma eleştirisinde de gördüğümüz gibi, çevre krizi ile ilgili engellerin başında, mevcut çevre krizi modern teolojinin ve modern bilime özgü çeşitli uygulamaların kullanılmasıyla doğrudan ilgilidir, yargısı gelir. Müslümanlar ve hemen hemen aydınlanma serüvenini içsel olarak yaşamamış tüm toplumlar, “alıcı konumda oldukları için de yüksek düzeyde sanayileşmiş ülkelere oranla, modern teknolojinin olumsuz

etkilerini en azından bir ölçüde düzeltmeye çok daha hazırlıksız bir donanımları var.”¹⁹²

Bilim ve teknoloji uygulamaları da dâhil önemli sosyal ve ekonomik konuların gündemini Batı belirliyor. Dünyanın geri kalan kesimi ise kendi kültürü temelinde çözümler bulmaya çalışıyor, görünmekle beraber bu uygulamayı noktasında yetersiz kalıyor. Müslüman gelenek, Modernistlerle birlikte köktencilerin hepsi modern bilim ve teknolojinin mümkün olduğu ölçüde yayılmasından ve “Faustvari Bilim”in gelişimini daha ileriye götürmede birbiriyle yarışır konumda görünmektedir.

Özellikle aydınlanma serüveninden uzak toplumlarda, şimdilerde ciddi boyutta bir göç olgusu yaşanmaktadır. Pratik düzeyde çok sayıda insanın kırsal kesimden kentsel alanlara göçünün yol açtığı önemli bir engel var. Bu insanlar kentsel ortamlarda genellikle yoksul düştükleri ve her türden kirlilikle sarıldıkları için, kendilerinin ve ailelerinin varlığını sürdürmeyi tek uğraş edinerek, bunun dışındaki şeylere pek aldırırmamaktadırlar. Çünkü sosyal ve ekonomik güçlükler ve sunulan modellerin hemen hemen hepsi Batılı modellerdir ve evrensellik vurgusuyla uygulamaya sokulmaktadır. Siyasi rejimlerin İslam coğrafyasında diktatör ya da anti-demokratik yöntemlerle yürütülüyor olması insan-doğa ilişkisini anlamsız kılmaktadır. İslama dayanan siyasal dini ideolojiler, daha çok siyasal söyleme ve ritüellere yönelik çaba içerisindedirler ve bir iman kurtarma gayreti içinde kıyamet senaryoları içinde yaşamaktadırlar. Bu da onların doğal çevreye ilgi duymalarını engellemektedir.

Yukarıdaki yargılara ve yaşanan tecrübeler ek olarak, Müslüman düşünürler bazı sebeplerden dolayı çevre konularına dâhil olamamaktadırlar. Nasr’a göre bunlar kısaca, (i) bu düşünürlere göre çevre geçmişin bir problemi olarak görülmemektedir. Vaazlar daha çok hayvanlara müşfik davranmak

¹⁹² Seyyid Hüseyin Nasr 2007, “İslam, Günümüz İslam Dünyası ve Çevre Krizi,” İslam ve Ekoloji Bahşedilmiş Bir Emanet içinde, Hazırlayan: R. C. Foltz, F. M. Denny, Azizhan Baharuddin, Oğlak Yay., İst. 2007 s. 105.

ve ağaç dikmenin erdemi gibi etik konulardan oluşmaktadır. (ii) Müslümanlar, Hıristiyan misyoner saldırılarına karşı halkın dinini korumaya çaba harcıyorlar ve sürekli bir kendini koruma psikolojiyle hareket etmektedirler. (iii) daha da önemli nokta şimdinin gerçeği olarak Batı'yı derinlemesine incelemeye yönelememeleridir. Ciddi sorun olarak görülen bu yapılar, hemen hemen tüm aydınlanma karşısında yer alan kültürlerin ortak yazgısıdır. Bu yüzden bu durum tespiti bize tek bir gerçeği hatırlatmalıdır. Bu da evren ve onunla birlikte olan Tanrı tasavvurudur.

Yapmak istediğimizi Sadi'nin şu dizeleriyle tamamlamak istiyorum:

“Bi cihan hurrem ez anem ki cihan hurrem ez üst,

Aşikem bar hemi âlem ki hemi âlem ez üst,” yani,

“Cihan Onun sayesinde şen olduğu için cihanda şenim,

Bütün âlem Ondan geldiği için bütün âleme aşığım.”¹⁹³

¹⁹³ Nasr 2007: s. 106–110.